

Tussenruimte: voorbij het capsulaire bewustzijn

Henk Oosterling over het verdwijnen van de openbare ruimte

(gepubliceerd in: *Easy City. Interventies in een verscheurde stad*. De Vrije Ruimte, Amsterdam, 2004, pp. 70-80)

Volgens de Rotterdamse filosoof Henk Oosterling is de scheiding tussen privé-ruimte en openbare ruimte de laatste jaren ingrijpend gewijzigd. Het begrip vrije ruimte is daarmee een paradox geworden.

Geïnterviewd door Freek Kallenberg

Kunnen we nog spreken van openbare ruimte?

„Ik denk dat het begrip ‘openbaar’ problematisch is geworden. Openbare ruimte wordt tegenwoordig onmiddellijk gekoppeld aan veiligheid. Het beheer van de openbare ruimte is noodzakelijk om de veiligheid te garanderen. Het loslaten van dat beheer schept luwtes en situaties die voor beheerders uit kunnen lopen op oncontroleerbare situaties. Hierdoor lijkt het alsof in de openbare ruimte geen enkele vrije ruimte meer wordt toegestaan. Het lijkt alsof je nergens nog iets kunt doen zonder toezicht of zonder je in de gebaande culturele paden te voegen. Dat zou de stelling onderbouwen dat de openbare ruimte als vrije ruimte volledig verdwenen is.

In algemene zin kun je zeggen dat de openbare ruimte een groot stedelijk netwerk geworden is, een stedelijke textuur die in z'n totaliteit wordt beheerd en beheerst door het als een veld van mobiele trajecten op te vatten. Naast de economische trajecten zijn er steeds meer culturele trajecten bijgekomen waarop op frequente tijden iets gebeurt. In Rotterdam zijn dat de Havendagen, de Dance-parade, de Wednesdaynightskaters, dat overigens als een spontane manifestatie is begonnen. Op zich is een rollerskater natuurlijk geen problematisch verschijnsel, maar als ze massaal op een bepaald tijdstip door de stad gaan skaten, wordt het door de massaliteit onwerkbaar en dus illegaal. Dat moet gereguleerd worden. Nu mag men in de zomer elke woensdagavond een van tevoren uitgezet parcours afleggen. Blijkbaar bereiken spontane acties een kritische grens waarop ze niet meer een privé of collectieve, maar een openbare onderneming worden, waardoor ze in het beheerssysteem moeten worden opgenomen.”

Is dat een bewuste strategie?

„Ja, in die zin dat het een stadsplanologisch imperatief is. Er is niet één persoon die in de gaten houdt wanneer iets individueels collectief wordt en een gevaar voor de openbare orde zou kunnen gaan vormen. Er zijn gewoon diensten die dit regelen. Daarachter ligt een opvatting over steden en stedelijke texturen, waarvan trajecten, mobiliteit, doorstroming, en culturele manifestaties belangrijke parameters zijn.”

Gebouwen en pleinen bestaan niet meer?

„Ze bestaan nog wel, maar ze zijn stadsplanologisch ingeweven. Strikt economisch gezien is cultuur economisch geworden. *Cultural investment* is een belangrijk imperatief. Rotterdam is van een industriële stad meer en meer een cultuurstad geworden, waarin gebouwen vooral een functie hebben als architectonische structurelementen. De komende tien jaar gaat de Nederlandse toeristenindustrie het imago van Nederland, dat voorheen uit molens, klompen, dijken, polders en pittoreske binnensteden bestond, veel meer toesnijden op architectuur. Dit strookt met de grootstedelijke opvattingen. Nu er in Rotterdam minder verdiend wordt in de haven en industrie moet het geld ergens anders vandaan komen. Daar is overigens niets mis mee. Het vergt echter wel een hoog beheersniveau van de ruimte waarin die cultuur zich

afspeelt. Als bestuur ga je dan bekijken in hoeverre culturele faciliteiten en manifestaties mensen trekken die tijdens het verpozen bereid zijn volop te consumeren. Cultureel kapitaal moet uiteindelijk reëel kapitaal genereren. Want daar blijft het om draaien.

In Rotterdam wordt 'kunst&cultuur' als één woord uitgesproken. Dit kan twee dingen aangeven. De deprimerende versie laat het experimentele en innoverende gehalte van wat ooit kunst werd genoemd verdwijnen; in de hoopgevende versie wordt de cultuur zelf een experiment dat op innovatie is gericht in plaats van overdracht van het reeds bekende. Met de zoveelste reanimatie van wat voorheen het ethisch reveil werd genoemd, maar nu dan normen en waardendebat is gedoopt, vrees ik dat de eerste optie de enig geldende is. Maar hoe dan ook: het moet geld opleveren. Liefst via de tussenslag van sociaal kapitaal: beheersbare en veilige openbare interacties."

Hoe werkt dat concreet?

„Je ziet het bijvoorbeeld terug via het verschijnsel *gentrification*. Moesten voorheen oude pakhuizen en ruïneuze restructies waar veel kunstenaars zitten, de buurt een kwalitatieve impuls geven die vervolgens door projectontwikkelaars te gelde kon worden gemaakt, nu is het de bedoeling via de verbetering van de economische én culturele infrastructuur bovenmodale inkomens naar bepaalde wijken te trekken. Zo wordt er op dit moment in opdracht van de gemeente Rotterdam door een team onder leiding van de stadssocioloog Arnold Reijndorp een stedelijke ecologie in kaart gebracht onder het motto '*sense of place*'. In deze atlas worden alle culturele bewegingen in Rotterdam getraceerd. Naast ontmoetingsplaatsen worden ook de cultuureconomische trajecten die mensen van acht tot vier, van vier tot acht, van acht tot één en van één tot zes uur afleggen, gedocumenteerd: van de kroeg via de schouwburg of Nighttown naar Now & Wow of de Sun Club in de Spaanse polder. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de verschillende leeftijdsgroepen, want jongeren tussen de veertien en negentien jaar bewegen zich weer anders dan wat oudere cultuurconsumenten en voor allochtoon-nederlandse culturen gelden weer andere trajecten. Wanneer je al die trajecten kent, kun je daar op maat gesneden culturele voorzieningen voor creëren.

Het gaat in deze stedelijke ecologie dus niet alleen om *high culture* maar vooral ook om *low culture*. Het gaat er om de hele cultuur in het centrum in kaart te brengen. Dit gebeurt door een ontwerp bureau die met ingenieuze transparante kaarten die je over elkaar heen kunt leggen, de gelaagdheid aangeeft. De vraag is natuurlijk: wat gaan ze met deze kaarten doen? Is het een inventarisering van de bestaande situatie, is het een exploratie van een gewenste situatie of is het bedoeld om een innovatie in deze ecologie in gang te zetten? Met andere woorden: wordt zo'n kaart door projectontwikkelaars alleen maar gebruikt om te bekijken welke trajecten mensen afleggen die voor hen interessant zijn, of wordt zo'n kaart gebruikt om het stedelijk klimaat in de stad te verbeteren door op plekken culturele voorzieningen te creëren die kunnen bijdragen aan de sociale cohesie van een stad. Daar is men zelf nog niet over uit."

Ik vermoed dat die kaart vooral door projectontwikkelaars gebruikt zal gaan worden...

„Op zich staan bestuurders wel open voor het idee dat je via investeringen in de culturele infrastructuur de sociale cohesie van de stad verbetert. De ideeën van de *creative city* van Charles Landry vinden ingang: creativiteit wordt in interdisciplinaire samenwerkingen van voorheen hoge en lage cultuur gezocht en vrijgemaakt bij mensen. Door de ontstane synergie worden economische en culturele activiteiten gestimuleerd waardoor, zou je kunnen zeggen, nieuwe openbare ruimte ontstaat. Daarachter liggen echter toch weer de beheersimperatieven waar we het eerder over hadden. Dit alles moet dwars door het culturele kapitaal uiteindelijk meer sociaal kapitaal opleveren: mensen die gezamenlijk dingen doen en elkaar zo leren

kennen. Je moet Landry's voorbeelden wel kritisch lezen. Zo is hij in zijn boek over de Kop van Zuid – pagina 100 - heel optimistisch, terwijl de werkelijkheid toch wel een stuk problematischer is.

Er zijn natuurlijk culturele uitingen die niet aan de parameters en eindtermen van bestuurders voldoen, maar die ze niettemin willen beheersen. Zo wordt graffiti bijvoorbeeld keihard aangepakt. Als je met de trein reist zijn beschilderde betonnen viaducten en geluidsmuren een verademing en ik vind dat ze een weliswaar wild, maar integraal onderdeel van de grootstedelijke textuur vormen. Maar onder de huidige geopolitieke imperatieven staat veiligheid centraal in het gemeentebestuur en wordt graffiti gerubriceerd onder vandalisme. Het huidige Rotterdamse gemeentebestuur is de stad niet alleen aan het veilig maken, maar ook schoonmaken en heel maken. Ook broekzakken, rugzakken en achterbakken van auto's worden schoongemaakt. Het idee is dat burgers zich daardoor veiliger gaan voelen. De interessantste vraag is, wat gebeurt er na dit fouilleren, na deze repressieve maatregel? Stel dat het werkt, dat wil zeggen: er wordt wat wapentuig in beslag genomen en er gaat een preventieve werking van uit. De boeven laten hun pistool thuis en junks duiken in een andere wijk weer op. Om het probleem structureel op te lossen moet je ook andere investeringen doen. In plaats van een openbare ruimte waar je voortdurend mensen doorheen jaagt, moet je plaatsen creëren waar ze terecht kunnen. Ten aanzien van de junks en daklozen probeert Hans Visser van de Pauluskerk dit al jaren, maar het gemeentebestuur wil er niet aan. Waarom niet, blijft onduidelijk. Diepgewortelde morele vooroordelen geven wellicht deze paniekwijkpolitiek in. Waarschijnlijk wil men de onvermijdelijkheid van deze manieren van leven niet erkennen, terwijl er tegenwoordig in bejaardentehuizen al afdelingen bestaan met alleen maar junks. Het gaat niet alleen om het bestrijden van vermeende uitwassen. Er zal ook positief moeten worden geïnvesteerd. Zo zul je voor talloze andere groepen voorzieningen moeten creëren. Iedere cultuur – en het gaat hier niet uitsluitend om allochtone Nederlanders, maar ook om jongerenculturen – gaat anders om met openbare ruimten. Ik zie meer Turken met een barbecue in het park zitten en 's avonds over straat lopen dan autochtone Nederlanders. Het fenomeen 'hangjongeren' is van alle tijden. Jongeren hingen altijd op straat. Dat geldt niet alleen voor Marokkaanse jongeren. Maar onder het veiligheidsaspectief krijgt het al snel het karakter van samenscholing.”

Kunst

Volgens Oosterling kun je de segregatie die zich nu in de openbare ruimte manifesteert alleen maar tegengaan door de geuren en kleuren van de stad veel meer ruimte te bieden zodat de multiculturaliteit ook het openbare leven doordeesemt. Ook op het gebied van kunst.

Oosterling: „Binnen niet-westerse culturen is kunst een praktijk die veel meer op de harmonie van de gemeenschap is gericht – men wil bijvoorbeeld een subtiel geornamenteerde fontein op een plein. Dan moet je dus niet aankomen met een kerstman met een dildo in z'n hand, zoals onlangs is voorgesteld. Deze Santa Claus van Paul McCarthy zou op het Kruisplein komen te staan. Het Kruisplein is echter de afsluiting van twee trajecten. Het eerste is de beeldenroute aan de Westersingel. Daar past zo'n beeld wellicht bij. Maar dit plein ligt ook aan het eind van de Kruiskade, waar allerlei culturen doorheen stromen. Vanuit dat traject is het een bezopen keuze, gebaseerd op een volstrekt achterhaald idee van avant-gardistische kunst die moet shockeren en verlichten.”

Kan kunst het leefklimaat in de stad verbeteren?

„Dat ligt er aan. Het oude idee van kunst *in* de openbare ruimte heeft nog maar een beperkte werking, deels omdat architectuur zo'n esthetisering heeft ondergaan, deels omdat het idee van een beeld *in* de openbare ruimte niet meer strookt met onze hypermobile en gelaagde ervaring van de ruimte. Het werkt bijvoorbeeld niet meer als een kunstenaar al dan niet in

opdracht een autonoom beeld maakt en de gemeente hem wat open lucht aanbiedt. Het borstbeeld van Pim Fortuyn voor het Historisch Museum is daar het meest recente voorbeeld van. Hoe groot het fenomeen door de omstandigheden ook opgeblazen is, er is maar een beperkt groepje mensen die zich hierin herkent. Gedenken en herdenken zijn weinig in trek. Zelfs overdenken en indenken liggen moeilijk.

Kunst heeft een veel integralere functie gekregen. Dat is begonnen met de percentageregeling waarbij één procent van de aanbesteding van een gebouw of plein besteed moest worden aan kunst. Dat heeft goede en slechte dingen opgeleverd. Maar volgens mij moet het hele concept van kunst *en* openbare ruimte op de helling. Van kunst *in* de openbare ruimte moeten we naar kunst *van* de openbare ruimte en kunst *als* openbare ruimte. Kunstenaars hebben creatieve expertise waarmee sociale interacties in de openbare ruimte op een geëigende manier kunnen worden gereflecteerd. Je kunt ook denken aan kunst *als* openbare ruimte waarin het creatieve proces en de participatie van alle belanghebbenden erin centraal staan. De kunstenaar werkt niet naar een eindproduct toe, maar beschouwt de creativiteit en inventiviteit van bijvoorbeeld bewoners die gebruik maken van een specifieke openbare ruimte als zijn of haar materiaal. De kunstenaar zet het creatieve proces in gang, maar weet niet bij voorbaat wat er uitkomt. Ook al is er wel degelijk een projectmatige inzet.

Naast het freehouse project in het Rotterdamse Oude Westen ontwikkelde Jeanne van Heeswijk het project De Strip in Vlaardingen. Een voormalige winkelstrip onder één van de flats die de komende tien jaar gerenoveerd zullen worden in het herstructureringsgebied Westwijk in Vlaardingen, heeft zij samen met bewoners omgewerkt tot ontmoetingsruimten voor sociaal-culturele functies. Het renoveren, beheren en inrichten van deze ruimten is het kunstproject. Niet het opeisen van de ruimte om daar een kunstwerk te plaatsen, maar het cultureel triggeren en dynamiseren van openbare ruimte is haar project. Museum Boijmans zit ook in een van die ruimten. Mensen uit de buurt helpen daar aan mee en nemen een deel van de verantwoordelijkheid op zich. Dit heeft voor de openbare ruimte – het culturele en sociale kapitaal - positieve effecten. Want als er iets staat waar je aan hebt meegewerkt ben je ook sneller bereid dat te beschermen en te verzorgen. Wanneer iemand anders een of ander beeld heeft neergeplempt waar je niks aan vindt, maakt het je niet uit als iemand het sloopt. Dergelijke kunst werkt nog steeds op het snijvlak waar experiment en innovatie de grenzen van het sociale oprekken en transformeren.

Concepten als kunst *van* en *als* openbare ruimte sluiten veel beter aan bij de *creative city* van Laundry. De openbare ruimte wordt gedynamiseerd en dat kan een verantwoordelijkheid genereren die uiteindelijk sociaal kapitaal oplevert.”

Tussenruimte

In feite is het een heel simpel concept dat ook op andere gebieden bruikbaar is. Geef mensen de verantwoordelijkheid voor het beheer van de openbare ruimte door ze deel te laten nemen aan de inrichting ervan.

„Ja, maar er wordt niet meer in die termen over openbare ruimte gesproken. Gedrag in de openbare ruimte wordt in toenemende mate beoordeeld in termen van aansprakelijkheid in plaats van verantwoordelijkheid. Collectieve ruimten worden gejuridificeerd en geprivatiseerd omdat de lokale overheid af wil van de kosten die de inrichting en het beheer met zich meebrengen. Dat geldt niet alleen voor voetbalwedstrijden, maar ook voor parkconcerten en sportevenementen.

In de bouwwereld zie je een merkwaardige ontwikkeling. Almere bijvoorbeeld speelt met de gedachte – en naar ik meen is deze al geconcretiseerd – huizenkopers ook een stuk van de straat mee te laten kopen. Als huiseigenaar ben je dan aansprakelijk voor het stukje straat voor je deur. Als ik daar m'n been breek omdat er een steen los ligt dan is niet de gemeente, maar

de huiseigenaar aansprakelijk. Natuurlijk is die daarvoor verzekerd, dat is gewoon in de hypotheek opgenomen. Als je je no-claim niet kwijt wil raken, zorgt je er wel voor dat ieder steentje recht ligt. Zo dwing je verantwoordelijkheid af via de aansprakelijkheid. In tegenstelling tot het zogenaamde ‘Opzoomeren’ is juridificering een poging om je formeel verantwoordelijk te maken voor de openbare ruimte. De verschuiving van verantwoordelijkheid naar aansprakelijkheid – en de claimcultuur met het slachtofferschap die daarachter schuilgaan – is hoogst problematisch.’’

Maar dat leidt tot een enorme toename van de privatisering van de openbare ruimte.

„Hier is sprake van feitelijke privatisering. Je hebt ook semi-privatisering door de bedrijven en winkelcentra waar semi-privaat gebied wordt gecreëerd. Er loopt een eigen bewakingsdienst rond, er hangen bewakingcamera’s en je mag er zelf niet filmen of rondhangen. Maar als straten mee verkocht worden met een huis is het hek van de dam. Dan gaat een eigenaar, of vereniging van eigenaren bepalen wat er in de straat gebeurt, of mag gebeuren.’’

Dan kunnen ze er ook een hek omheen zetten?

„Dat is eigenlijk wat een projectontwikkelaar graag zou willen. Die wil *gated communities* bouwen en beheren. De grond in Nederland die projectontwikkelaars voorheen voor een appel en een ei hebben opgekocht is op, dus daar kunnen ze niks meer aan verdienen. Daarom willen ze het gehele traject beheren – ik noem ze dan ook *trajectontwikkelaars*, geen projectontwikkelaars. Dit traject begint met een virtuele site waarop je kunt zien wie er willen gaan wonen, wie je burens worden, of er kinderen zijn en er dus een crèche moet komen. Mensen leggen al van tevoren contacten en kunnen gezamenlijk bedenken wat voor services ze willen. Op zich een uitstekende ontwikkeling waarin participatie en betrokkenheid – dus: sociaal kapitaal – wordt gegenereerd. Aan die structurele serviceverlening willen trajectontwikkelaars, zoals Amstelland, kapitalen verdienen. Vanuit het perspectief van vrije ruimte is dat niet het echte probleem. Wel dat een trajectontwikkelaar een *gated community* als het ultieme model ziet. Je kunt dan alles volledig beheersen en dus makkelijk beheren. Maar met zo’n *gated community* creëer je onvermijdelijk supplementaire *no-go area*’s. Dat de *gated community* zelf een *no-go area* is waar alleen de bewoners mogen komen, wordt vaak over het hoofd gezien.

Een soortgelijke discussie speelt rond een Rotterdams Chinatown. Als toeristische trekpleister is er niks op tegen. Maar de Chinezen zelf willen deze graag omdat ze in zo’n beheerste omgeving hun eigen veiligheid in de hand kunnen nemen. Nu worden ze regelmatig overvallen als ze hun geld wegbrengen naar de bank. Ze hebben liever een Chinatown met een eigen bewakingsdienst die Marokkaanse jochies aanpakt. Maar dan krijgt zo’n Chinatown dus het karakter van een *gated community*. Zo’n segregatieve move is natuurlijk de dood in de pot voor een interculturele samenleving. Wanneer je toestaat dat iedere groep z’n eigen *gated community* bouwt, gooi je je openbare ruimte volledig in de uitverkoop. Dan hou je alleen nog maar transitruimte over: ruimte die je zo snel mogelijk moet oversteken en doorkruisen. Daar gebeurt helemaal geen enkele fuck meer. Dat is een catastrofaal scenario.’’

Hoe kun je dit tegengaan?

„Ik denk dat de openbare ruimte in toenemende mate tussenruimte moet worden. In die zin dat mensen zich bewust worden van het feit dat er in de openbare ruimte dingen gebeuren waar ze nieuwe ervaringen mee kunnen opdoen. Skaters hebben dat wel door, maar hun belangen stroken niet altijd met die van de anderen. Op zich vind ik daarom zo’n skatebaan op de Blaak in Rotterdam niet zo slecht. Er valt veel te zien en de *skills* roepen bij andere gebruikers bewondering op. Je zou moeten worden uitgedaagd om die openbare ruimte in te

gaan, voor ontmoetingen. Niet dat je als een sociaal beest voortdurend contacten moet leggen en je met je verdooldheid anderen moet lastig vallen. Maar er zou een atmosfeer tussen groepen en individuen moeten zijn die van respect voor de tussenruimte getuigt. Die tussenruimte is de ruimte die je niet gelijk tot jouw ruimte maakt.

Maar op dit moment vindt het tegenovergestelde plaats. Openbare ruimte staat nu voor een transitoruimte waar je veilig doorheen moet kunnen lopen en waarin je niet wordt lastig gevallen.

Kritiek op het capsulaire bewustzijn

Daarbij nemen mensen ook de vrijheid om in de openbare ruimte vrijuit middels hun gsm privé-gesprekken te voeren.

“Je spreekt nauwelijks iemand aan omdat je op het zelfde moment via je mobieltje – het liefst al op het lichaam geclipd – met je familie, vrienden, kennissen en collega’s praat. Fysieke ruimte en virtualiteit lopen volledig in elkaar over. Vrijheid heeft ook een geheel andere kwaliteit gekregen. Gemeten met maatstaven van enkele decennia bergt de hedendaagse vrijheid zelfs een paradox in zich: we voelen ons pas vrij als we met iedereen via een medium of middel verbonden zijn. Pas in de totale afhankelijkheid van de media – die je pas voelt als de server down is, de auto bewielklemt of het beltegoed op is – ervaren we vrijheid!”

Op een indirecte manier is de afgelopen tien jaar de openbare ruimte door de nieuwe media herschapen. Het razendsnel doorkuisen van virtuele ruimtes heeft de kwaliteit van de openbaarheid veranderd. Dit heeft positieve en negatieve effecten. Positief is de toenemende interactie en de participatie. Grote *screens* leveren een bijdrage aan de grootstedelijke kwaliteit. Maar tegelijkertijd lopen er steeds meer mensen als zombies door de stad. Zombies die door de virtuele cocon, door het capsulaire bewustzijn waarin ze zich hebben opgesloten, ook een hogere irritatiegraad hebben ontwikkeld: de openbare ruimte blijkt in toenemende mate te bestaan uit een kluster van privéruimtetjes. De auto is daarvan het exemplarische beeld: een privé-ruimte die zich door de openbare ruimte beweegt. De auto is het tweede huis en binnenkort na de implementatie van alle GPS geleide technologie, het tweede kantoor. Naar alle kanten straalt het respectievelijk huiselijke warmte en geborgenheid of zakelijke doortastendheid uit, waarvoor veiligheid en comfort matgevend zijn. Naast de voor de hand liggende privatisering van de openbare ruimte, zou ik dit ook privatisering willen noemen. Door het inbouwen van ICT in de auto en implementatie van het gsm’tje in de openbare ruimte komen automobilisten eigenlijk nooit meer hun huis uit. Zo bekeken is de scheiding tussen openbaar en privé niet langer zinvol en is dus ook het begrip vrije ruimte - dat traditioneel samenviel met privé-ruimte omdat je gedrag daar niet wordt ingeperkt door anderen - een paradox geworden. Zoals ik al zei: hoe meer we verbonden zijn, hoe vrijer we ons voelen. Dit zegt heel veel over ons hedendaagse vrijheidsbegrip.”